

Görkəmli maarif xadimi: Sultan Məcid Qənizadə

Misir Mərdanov
professor, əməkdar elm xadimi

Əsgər Quliyev
dosent

Müasirləri ölkəmizdə çağdaş, dünyəvi "rus-müsləman (Azərbaycan)" məktəblərinin qurucularından, yeni məktəb hərəkatının banilərindən biri olan görkəmli maarif xadimi, bir sıra ana dili dərsləri və tədris lüğətlərinin tərtibçisi, maarifçilik ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi kimi XIX sonu – XX əsrin əvvəllərində maarif və mədəniyyət tariximizə öz əbədi imzasını atmış Sultan Məcid Qənizadənin (1866-1937) Vətən qarşısında, millət və milli dövlətçilik yolundakı tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək onu *"Azərbaycana ən çox xidmət etmiş maarifçi-pedaqoq", "məşhur ictimai xadim", "maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə say və hünər göstərən müəllim", "iqtidarlı bir ədib və maarifmənd", "məşhur, qeyrətli, himmətli (şərəfli) müəllim", "müsləmanlar arasında məşhur ictimai xadim, yazıçı və müəllim", "Qafqaziya-da yetişməkdə olan cavan adiblərimizin ən birincilərindən biri", "zəngin və hərtərəfli inkişaf etmiş bir istedadlı malik zat (şəxsiyyət)" və s. bu kimi yüksək epitetlərlə öyür və təqdir edirdilər. Sözsüz, bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Çünki Azərbaycanda milli maarifçilik ideyalarının böyük qarçısı, milli istiqlal hərəkatının müəhdidlarından biri olan bu böyük maarifçi 72 illik şərəfli ziyalı ömrünün 50 ilini dayanmadan, yorulmadan, usanmadan xalqımızın milli oyanışı və özünü-*

dərkinə, maarif və mədəniyyətin yüksəlişinə, müasir tipli məktəblərin yaradılmasına və yayılmasına, milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə, milli dövlətçiliyin və maarif sisteminin formalaşmasına, nəhayət, maarifçilik ədəbiyyatının inkişafına həsr etmişdi...

Müəllimi "maarif külbəsinin (dünyasının) dərbani (qapıçısı), nicat yolunun rəhbəri" adlandıran, "millət üçün ağır bir çırağ yanacaqsa, məktəb ocağının şölesindən yansa görəkdir", - deyən bu böyük maarifçi doğma xalqının maariflənməsi naminə sözün geniş mənasında üreyini məşəl edib millətin elm, maarif və mədəniyyət yolunu işıqlandırmış, yandırdığı maarif məşəlini son nəfəsinədək əlindən yera qoymamış, gözünün nurunu, qəlbinin hərarətini, ağılının qüdrətini bu müqəddəs əmalın gerçəkləşdirilməsinə həsr etmiş, "maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə say və hünər" (Firidun bəy Kəçəri) göstərmiş, ömrünü şam kimi əritməkdən belə çəkinməmiş, bu yolda da sovet rejiminin "qırmızı terroru"nun qurbanı olmuş, müqəddəs şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdi...

Sultan Məcid Qənizadə təkcə böyük maarifçi, iqtidarlı ədib deyildi, o, həm də milli istiqlal müəhdidi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri idi. Əvvəlcə Zaqafqaziya Seyminin, sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilən

bu böyük siyasi xadim İstiqlal Bəyannaməsinin (28 may 1918) qəbul edilməsində iştirak etmiş 26 istiqlal müəhdidindən biri idi. Sonralar Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini kimi iclaslara rəhbərlik etdiyi dövrdə milli dövlətçilik, maarif və mədəniyyətimiz üçün çox əhəmiyyətli bir sıra qanunlar qəbul edilmişdi. Bu gün çoxları bilmir ki, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunlar onun parlament iclaslarına sədrliyi ilə qəbul edilmiş, həmin qanunlar bu böyük maarifçi və dövlət xadimi tərəfindən imzalanmışdır...

Lakin Milli Hökumətin sovet Rusiyanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqutundan sonra bir müddət köhnə dostu Nəriman Nərimanov tərəfindən himayə edilərək repressiyadan yayınan Qənizadə dostunun ölümündən sonra uzun müddət əski "Cümhuriyyətçi" kimi mənəvi təziqlərə və təhdidlərə məruz qalmış, nəhayət, 1937-ci ildə "qırmızı terrorun" qurbanı olmuşdur. Kommunist rejimi tərəfindən görkəmli maarif xadiminə qarşı törədilən bu qanlı cinayət sovet hakimiyyəti illərində uzun müddət millətdən gizli saxlanılmış, ölüm tarixi saxtalaşdırılmış, elmi ədəbiyyatda 1937-ci ildə güllələnən böyük maarifçinin guya 1942-ci ildə "vəfat etdiyi" barədə uydurma məlumat verilmişdir.

Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai–siyasi və mədəni fikir tarixinin müstəsna zəka və əməl sahiblərindən olub, milli maarifçilik, milli oyanış və dirçəliş, milli özünüdərk və özünütənzimə, milli azadlıq və dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsi yolunda misilsiz xidmətlər göstərmiş milli maarifçilər pleyadasının

(nəslinin) korifeylərindən sayılır. Burada bir tarixi həqiqəti xatırlatmaq yerinə düşərdi. Aşağıdakıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin 80-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinədək, daha doğrusu, 1887-ci ildə Bakıda ilk "rus-müsləman" məktəbinin açılmasından ötən əsrin məşum 37-ci ilində repressiyaya məruz qalanaqədər, tam 50 il Azərbaycan xalq maarifi sahəsində elə bir tədbir təşəvvürə gətirmək mümkün deyil ki, Sultan Məcid Qənizadənin iştirakı olmadan gerçəkləşdirilmiş olsun. Bu bir tarixi reallıqdır ki, məktəb və maarif işi tam əlli il onun həyatının mənə və məzmununu, fəaliyyətinin qayəsini uşkil etmişdi. Həqiqətən, həmin müddət ərzində bu böyük maarif xadimi Azərbaycanın pedaqoji fikir və məktəb tarixinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına dəyərli töhfələr vermiş, şərəfli adını milli mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə əbədi həkk etmiş fikir, söz və əməl adamı idi.

Sultan Məcid Qənizadənin adı milli mədəniyyət və dövlətçilik tariximizə böyük maarifçi, bənərsiz pedaqoq, əsl xalq müəllimi, məktəb və ədəbiyyat fədaisi, görkəmli maarif xadimi və təşkilatçısı, dilçi–metodist alim, tanınmış ədib, yazıçı, müəllim, mütərcim, nəhayət, milli istiqlal müəhdidi – ictimai siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycanın milli təhsil və pedaqoji fikir tarixinə şanlı səhifələr yazmış, əsası Mirza Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan milli maarifçilik hərəkatının böyük qarçısı kimi məşhurlaşmış, Azərbaycan maarifinə böyük tarixi şəxsiyyətlər bəxş etmiş məşhur Qorı Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk azərbaycanlı inspektoru (1905-1908) olmuş bu böyük maarifçinin pedaqoji görüşlərində millətin mənəvi tərəqqisi və mədəni yüksəlişində

məktəbin, maarif və mədəniyyətin müstəsna roluna, milli istiqlala və azadlığa aparan yolun məhz xalqın maariflənməsindən keçməsi və bu yolda ana dilində tədrisin təməl prinsipi olmasına, müəllim və məktəbin millətin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafındakı müstəsna roluna dair fikir və ideyalarının cəmləşdiyi, əslində onun maarifçilik görüşlərinin bir növ manifesti sayılan "Məktəbatı-Şeyda bəy Şirvani" romanına daxil olan "Müəllimlər itfəxin" və "Gəlinlər hamayili" əsərlərindən iqtibas edilmiş həlölük təkcə müəllim və məktəb haqqında müdrik kəlamlarından bir neçəsini burada hörmətli oxucularımıza xatırlatmaq yerinə düşərdi:

• Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin dövləti cocuq-şagirdləridir;

• Müəllimin məktəfatı (mal – mülkü, mirası) qara – qura məktəb mizləridir;

• Müəllimin sazı, nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasidir, müəllimin istirahəti dəstərlər təshihidir (düzəlişidir);

• Müəllimin mal və mətəhi dərs və təlimdir, müəllimin kəsb (gəlir) və ücreti (qazancı) öz millətinin məhəbbət və etimadidir;

• Müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin (dünyasının) dərbəni (qapıçısı), nıcat yolunun rəhbəridir;

• Millətin cəhəlatından həzər edən müəllim öz balasına nifrət edən ata kimidir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbrlə Misri qılınc yapa bilirsə, yaxşı müəllim də kəcab (nadan) millətdən xoşxalq cəmiyyəti hazırlaya bilər;

• Bizlər (millət) üçün əgər bir çıraq yansaçaqsa, məktəb ocağının şölasından yansa gərəkdir. Cəhəlat mülkünə əgər bir məhtab (ay) doğacaq isə, yəni məktəb divarından parlayacaqdır. Əgər sultanlıq istərsən, dəri-məktəbdə (məktəb qapısından) xadim ol !!

• Müəllimlik hər bir əsrdə ağır

olubsa, bu əsrimizdə dahaca ağırcaqdır! Əsrimiz bir əsirdir ki, gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün bir din borcudur... və s.

Hörmətli oxucu! Fikir verdinizsə, 110 il bundan əvvəl deyilmiş bu müdrik kəlamlardakı nurlu, işıqlı ideyalar nəinki köhnəlməyib, əksinə, günümüzə də aktual səslənməkdədir. Böyük maarifçi millətin məktəb və maariflə yüksələcəyinə, xalqın mədəni tərəqqisinin "əvvəlinci pilləsinin məktəbin astanasından başlanacağına", bütün şəhər və kəndlərdə yeni-yeni məktəblər açılacağına, bütün millət balalarını məktəbə cəlb ediləcəyinə, bu tələylikli ümummilli vəzifəni gerçəkləşdirməli olan müəllimlərin yetişdiriləcəyinə sonsuz inamını ifadə edərək demişdi: "Amma bir vaxt olar ki, maarif məşəlinin işığı aləmi basar; ölkələrdə, şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalarda məktəblər bina olunar, qıraətxanalar açılar..."

Bu ideyaların gerçəkləşməsi yolunda əfsanəvi qəhrəman Fərhad kimi yarım əsr kütləyə çalan böyük maarifçinin təməlini qoyduğu müasir məktəb hərəkatı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində təkcə Azərbaycanda deyil, çar Rusiyasının tərkibində yaşayan müsəlman xalqları arasında, eləcə də İran və digər ölkələrdə yayılsa da, həmin ideyanın tam gerçəkləşməsi özünün də fəal iştirakı ilə Xalq Cümhuriyyəti illərində mümkün oldu. Sonrakı onilliklərdə daha da inkişaf etdirildi. Nəticədə ölkəmizdə müasir təhsil sistemi formalaşdı. Şükürlər olsun ki, Sultan Məcid Qənizadə tərəfindən təməli qoyulan müasir məktəb bu gün Azərbaycanda reallığa çevrilmiş, məzmuna milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan milli təhsil sistemimiz dünya təhsil sistemində sürətlə inteqrasiya olunmaqdadır. Başqa sözlə, bir zamanlar

Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən, Sultan Məcid Qənizadənin uğrunda mübarizə apardıkları anadilli milli Azərbaycan məktəbi tam sabitləşmiş və beynəlxalq standartlara cavab verən təhsil məkanına çevrilmişdir...

Lakin belə bir tarixi realıq da etiraf olunmalıdır ki, Qənizadənin zəngin bioqrafiyasının şəraiti iki ilinin – Xalq Cümhuriyyəti illərindəki ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyətinin bir çox tarixi məqamlarını açmaq sovet hakimiyyəti illərində yasaq edilmiş, əski "Cümhuriyyətçi" və "İttihadçı" kimi mühakimə edilərək qətlə yetdirilməsi tarixi saxtalaşdırılmış, uzun müddət əsərlərinin çapına icazə verilənməmişdir. Ötən əsrin 50-ci illərində sovet kommunist rejimindəki "yumşalma" və "istislahat"lərdən sonra günahsız repressiya olunmuş digər minlərlə Azərbaycan ziyalıları kimi Sultan Məcid Qənizadəyə də ölümündən sonra bəraət (1956) verilmiş, təmiz adı özünə qaytarılmış, əsərləri çap edilmiş, haqqında elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, onun həyatının son illəri, xüsusən də, Cümhuriyyət illəri ilə bağlı bir sıra tarixi məqamlar ya saxtalaşdırılmış, yaxud da, ictimai-siyasi fəaliyyətinin 1918-20-illər dövrü haqda danışımağa qoyulan qadağalar yəni də qüvvədə saxlanılmışdır...

Ötən əsrin sonunda (1991, 18 oktyabr) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə yenidən qovuşması Sultan Məcid Qənizadənin həyat və fəaliyyətinin xalqdan gizlədilmiş bir sıra tarixi məqamlarının üzə çıxarılmasına, bu böyük şəxsiyyət haqqında xalqa doğru, dürüst məlumat verilməsinə imkan verdi. Hesab edirik ki, bu böyük maarifçinin zəngin bioqrafiyasında, çoxcəhətli yaradıcılıq dünyasında və şəraiti həyat salınmasında bu gün də döyrənilməli, ibrət götürməli

məqamlar, faydalanmalı milli-mənəvi dəyərlər kifayət qədər çoxdur...

Əziz oxucu! Gəlin, bu böyük maarif xadiminin ömür yolunu birlikdə vərəqləyək:

Sultan Məcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə 1866-cı ilin aprelində Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində ziyalı tacir ailəsində doğulub. Atası Hacı Murtuzəli dövrünün tanınmış ziyalılarından idi. O, əslən Şamaxının sayılıb-seçilən əsilzadə, qədim soylarından olan, qəbri bu gün də ziyarət edilən Şeyx Sultan Dədəgünəşin nəslindəndir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Şeyxin nəsil şəcərəsinin tarixi İslamda 4-cü xəlifə sayılan Həzrəti Əli İbn Əbu-talibin zamanına gedib çıxır. Mənbələrə görə, Şeyx Sultan Dədəgünəş Həzrəti Əlinin əlmlərlərindən olmuş, sonralar Azərbaycana köç etmiş, Şamaxıda məskunlaşmış, orada da vəfat etmiş, qəbri ziyarətəgahı çevrilmişdir. XVIII əsrin görkəmli şairi Ağa Məsih Şirvani – Sultan Məcid Qənizadənin ulu babasıdır. Qənizadənin verdiyi bioqrafik məlumatda deyilir ki, "Əsil-nəsasbim (soyköküm) Şirvan türklərindəndir, ulu babam "Məsih" taxallüsü Ağ Məsih Şirvaninin Dədəgünəş Şeyxlərindən olduğu qədim sənədlərlə təhqiq olunmuşdur..."

Balaca Sultan Məcid ilk təhsilini Şamaxıda görkəmli şair Seyid Əzim Şirvaninin "Məclis" adlı məhəlli məktəbində almış, gələcəyin böyük satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabir və sonralar görkəmli pedaqoqlar kimi tanınmış Həbib bəy Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Məmməd Əfəndiyevlə bir sınıfa oxumuş, həmin məktəbdə ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir. "Məclis" məktəbinin son sınıfda oxuyarkən maraqlı bir tarixi hadisə baş vermişdir. Belə ki, 1879-cu ilin yayında Qori Mül-

limlər Seminariyasının yeni açılmış Azərbaycan şöbəsinə tələbə toplamaq məqsədilə Azərbaycanca səyahətə çıxmış böyük maarifçi Aleksey Osipoviç Çernyayevski səfər zamanı Şamaxıya gəlib çıxır. Yay tətili olduğundan şagirdləri tapmaq və seçmək xeyli çətinləşir. Seyid Əzim Şirvaninin köməkliyi ilə "Məclis" məktəbinin şagirdlərini çətinliklə olsa da, Çernyayevski ilə görüşdürmək mümkün olur. Çernyayevski həmin məktəbdən 9 nəfər məktəblinin seminariyaya cəlb olunmasına razılıq alır. Seçilən tələbələr içərisində Sultan Məcid Qanizadə də var idi. Çernyayevski Şamaxı qəza rəisinə həmin şagirdləri Qoriyə yola salmaq üçün fayton pulunu da ödəmişdi. Sentyabrın əvvəllərində Qoriyə yola salınmalı olan tələblərdən üçü, o sıradan, Sultan Məcid seminariyaya təhsil almağa getməkdən imtina edir. O, Şamaxıda qalıb üçüncü pilləli şəhər rus məktəbində təhsilini davam etdirməyə üstünlük verir. 1882-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbini əla qiymətlərlə bitirən Sultan Məcid həmin məktəbin nəzdindəki birillik pedaqoji kursu da bitirərək "məhəlli məktəbi müəllimi" şərəfləndirməsi alır...

Ali təhsilli müəllim olmaq arzusu ilə yaşayan gənc Sultan Məcid bu məqsədlə 1883-cü ilin avqustunda Tiflisə yollanır. Orada ki Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmaq üçün sənədlərini təqdim edir. O, burada öz həmyerliləri, ali məktəbə daxil olmaq üçün gəlmiş gələcəyin böyük maarifçiləri Həbib bəy Mahmudbəyov və Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyovla birlikdə imtahanlara hazırlaşaraq qəbul imtahanlarını uğurla verib Müəllimlər İnstitutuna daxil olur. Sultan Məcid Qanizadə imtahanda yüksək bal toplaya bilmədiyi üçün dostlarından fərqli olaraq instituta xəzinə hesabına deyil, ödənişli şərtlərlə qəbul edilir. Ailə vəziy-

yətini, təhsil haqqını ödəməyin çətinliyini nəzərə alan Sultan Məcid ərizə ilə direktora müraciət edərək təhsil almaqdan imtina etdiyini bildirir. Direktor onunla söhbət zamanı Sultan Məcidin istedadlı gənc olduğunu görüb ona təhsilini davam etdirməyi məsləhət görür və söz verir ki, dərslərin ikinci yarısından onun da xəzinə hesabına təhsil almasına şərait yaradacaqdır. Direktor verdiyi sözlə sadıq çıxır və deyilən vaxtda Sultan Məcid təhsil haqqından azad edilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, 1872-ci ildə Şimali və Cənubi Qafqazın əhalisi üçün açılan Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu 1919-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir. İnstitutu maddi cəhətdən təmin etmək məqsədilə 1896-cı ildə imperatorun fərmanı ilə Bakı milyoncusu, məsənət Şəmsi Əsədullayev onun fəxri poçetçisi (qəyyumu) təyin edilmiş, məsənət vəfat edənədək (1913-cü il) həmin məktəbə hamilik etmişdi...

Sultan Məcid Qanizadə dostları ilə bərabər, həmin institutda mükəmməl təhsil alaraq böyük arzularla vətənə dönməyə, xalqının maariflənməsi yolunda çalışacağı günü səbrsizliklə gözləyirdi. Yaxşı deyiblər: sən saydığını say, gör fəlak nə sayır... Nəhayət, 3 azərbaycanlı gəncin gözlədiyi gün gəlib çatdı. 1887-ci il iyunun 20-də Müəllimlər İnstitutunun növbəti buraxılışı münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi, məzunlara attestatlar (diplomlar) paylandı, onlar təyinat almaq üçün Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərildi. Dairənin poçetçisi hər bir məzunə-gənc müəllimə üç yüz manat pul, bir dəst qara kostyum və pedaqogikaya dair bir dəst kitab verib, xeyir-dua ilə iş yerinə yola saldı. Elo ki, növbə 3 azərbaycanlı məzunə yetişdi, bu zaman Qafqaz Təhsil Dairəsinin poçetçisi maarif naziri qraf Delyanovun islam dininə mənsub olanları ali tipli şəhər xalq məktəblərinə zəruri

hallarda buraxmaq haqqında 1885-ci il tarixli sərəncamını xatırladaraq onların təyinatdan kənarda saxlanıldığını, bu səbəbdən də onlara pul, geyim və kitab verilməyəcəyini bildirdi. Bu gözlənilməz xəbərdən dərin sarsıntı keçirən gələcəyin 3 böyük müəllimi və maarif xadimi çəbaş qalmışdılar. Onlar kömək üçün institut direktoruna müraciət etsələr də, nəticəsi olmadı. Azərbaycana dönməkdən savayı çıxış yolu olmadığını görən dostlardan biri-Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov doğulduğu Qutqaşena (Qəbələyə) ikisi isə-Sultan Məcid Qanizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov "neft və milyonlar salınatdı" sayılan Bakıya (1887-ci ilin sentyabrında) qayıtdılar. Sultan Məcid dostu ilə Bakının hansı məktəbinə üz tutulursa, rədd cavabı aldılar. Çünki Rusiya maarif naziri qraf Delyanovun müsəlman müəllimlərinə şəhər dövlət məktəbində təhsilməyə qoyduğu qadağa Bakıda da tətbiq olunurdu. Hər şeydən əlləri üzülən, böyük arzularla həmvətənlərinə, soydaşlarına maarif işi, elm nuru gətirən iki qeyratlı vətən övladı bu çıxılmaz vəziyyətdən nicat yolunu azərbaycanlı uşaqlara məxsus müasir tələblərə cavab verən dünyəvi xüsusi ibtidai məktəb təsis etməkdə gördülər. Əslində bu qərar həyat və yaşamaq uğrunda "olun, ya ölümlə" dilemmasini qarşısında qalan gənc müəllimlərin son qərarı idi. Dini xürafatın tüğyan etdiyi Bakı mühitində bu işi gerçəkləşdirmək çətin idi. Dostlar bu məsələdə Bakı qazisi Axund Molla Cavadı müraciət etmək qərarına gəldilər. Sonralar "İrşad" qəzetində (1906) Axund Molla Cavadın vəfatı ilə bağlı vida yazısında Sultan Məcid ötən günləri minnətdarlıq duyğuları ilə xatırlayaraq yazırdı ki, mərhum qazi Axund bizim söhbətimizdən çox razı qaldı və "millət gözlü məktəb çırağıyla işlənəcək" deyərək məktəb

açmaq fikrini bəyəndi, öz oğlanlarını da məktəbimizə oxumağa göndərdi. Qazinin xeyir-duşu və qeyratı məktəbimizin gələcək tarəqqisina səbəb oldu...

Şəhər qazisindən mənəvi dəstək alan gənc müəllimlər məktəbin layihəsini, tədris proqramını hazırlayıb Tiflis-Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərdilər. Çox keçmədi ki, oradan sadə xəbər gəldi: məktəbin açılmasına icazə verildi. Məktəb üçün binə icarəyə götürüldü, realni məktəbdən müvəqqəti istifadə üçün yazı taxtası, parta, stol və stul alındı. Nəhayət, 1887-ci il oktyabrın 20-də Bakıda, azərbaycanlılara məxsus ilk müasir tipli "rus-müsəlman" (Azərbaycan) məktəbi fəaliyyətə başladı ki, bununla da Azərbaycanın təhsil tarixində yeni dövrün təməli qoyuldu, nəticədə Sultan Məcid Qanizadə və Həbib bəy Mahmudbəyovun adı bu məktəblərin qurucusu kimi milli məktəb tarixinə əbədi yazıldı. Bu yeni tipli məktəb Rusiyada yaşayan müsəlmanlara məxsus yeganə təhsil müəssisəsi idi və təzliklə İslam dünyasında böyük şöhrət qazandı. Məktəbdə Azərbaycan, rus və fars dilləri, hesab və şəriət fənləri tədris olunurdu. Rus dili Azərbaycan və fars dilləri ilə eyni səviyyədə tədris olunduğu üçün məktəb "rus-müsəlman" məktəbi adlanırdı. Azərbaycan və fars dilləri Sultan Məcid, rus dili və hesab Həbib bəy, şəriət dərsləri isə Ağababa Axundov tərəfindən tədris olunurdu.

Azərbaycanın təhsil tarixinə şanlı səhifələr yazmış xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi 4 il uğurla fəaliyyət göstərdikdən sonra 1891-ci ildə Bakının 150 nəfər şəklini şəhər Dumasına müraciət edərkən, həmin məktəbin şəhər idarəsi hesabına maliyyələşdirilməsinə xahiş etdi. Şəhər Duması müraciətə müsbət cavab verdi. İlk xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi bağlandı və onun yerində şəhər idarəsi hesabına

malıyyəoləşən iki yeni "rus-müsəlman" məktəbi açıldı. Bununla da, iki gənc müəllimin xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi, yeni açılan 1-ci "rus-müsəlman" məktəbinə Həbib bəy Mahmudbəyov, 2-cisinə isə Sultan Məcid Qənizadə müdir təyin edildilər. Tezliklə Bakıda və əyalətlərdə bu tipli məktəblərin sayı sürətlə artdı. Məktəbin xoş sorğu qonşu vilayətlərə də çatdı. Tezliklə Orta Asiyada yeni məktəb hərəkəti başlandı, həmin məktəb hərəkətinə istiqamət vermək üçün Sultan Məcid Qənizadə Səmərqəndə dəvət olundu. 40 gün orada qalaraq həmin məktəblərin tədris plan və proqramlarını hazırlamaqda yerli maarifçilərlə yaxından kömək etdi. Sultan Məcid Qənizadə yeni məktəb hərəkətinə qazanılan uğurları daha da genişləndirmək məqsədilə "rus-müsəlman" ibtidai məktəblərinin 2-ci pillə şəhər məktəbinə çevrilməsi məqsədilə Qafqaz Təhsil Dairəsinə müraciət etdi. Böyük çətinliklərdən sonra 1898-ci ilin sentyabrında Bakıda azərbaycanlılara məxsus ilk 2-ci pillə şəhər məktəbi (6 illik natamam orta təhsil müəssisəsi) fəaliyyətə başladı. Qənizadə həmin məktəbə müvəqqəti müdir təyin edildi. Böyük məsənət Hacı Zeynalabdin Tağıyev məktəbin fəxri poçetli seçildi. Bu məktəbdə Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov, Əlisəndər Cəfərzadə, Abdulla bəy Əfəndiyev, Bababəy Səfərlibəyov, Abdulla bəy Sübhənxidənov, Əbdürrəhman bəy Haqqərdiyev, Abdulla Şaiq və bu kimi böyük maarifçilər dərs deyirdilər. Dövrün qaydalarına görə 2-ci pillə məktəblər ali tipli təhsil ocağı sayılır, məktəbin müdiri və müəllimləri dövlət məmuru hesab olunur, müəyyən imtiyazlardan istifadə edirdilər. Lakin bu imtiyazlar yalnız xristian dininə tapınan müəllimlər üçün nəzərdə tutulduğu üçün Qənizadənin müdirliyi Qafqaz Təhsil

Dairəsi tərəfindən rəsmən təsdiq edilmişdi. O, burada 1905-ci ilin avqustundan Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinə inspektor təyin olunana qədər müvəqqəti müdir kimi çalışdı. Yeri gəlmişkən, deyək ki, həmin məktəb Bakıdakı indiki 18 saylı məktəbin yerində yerləşmişdi. Həmin məktəb köhnə bakiqların yaddaşında "Mirzə Məcid" məktəbi kimi qalmışdır...

Azərbaycanın məktəb tarixində yeni dövrün başlanğıcı sayılan və baniləri Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov olan "rus-müsəlman" məktəblərinin maarif və mədəniyyətimizin inkişafında oynadıqları müstəsna rolunu nəzərə alaraq 1912-ci ildə "Nicat" maarif cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə həmin məktəblərin 25 illik yubileyi keçirilmişdi. Yubiley münasibəti ilə məşhur müəllim və mühərrir Həşim bəy Vəzirovun "Bakıdakı rusi-müsəlmani məktəblərin 25 illik yubileyi münasibəti ilə" adlı kitabı buraxılmış, orada Qənizadə və Mahmudbəyovun xalqın maariflənməsi sahəsində böyük əməlləri görəcəyənlər yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu da çox əlamətdar idi ki, yubiley komitəsinə rəhbərlik böyük maarifçi-məsənət Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həvalə edilmişdi. Bu yubiley böyük təntənə ilə keçirilmiş, dövrü mətbuatda geniş işıqlandırılmışdı. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, "rus-müsəlman" məktəbləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə "türk məktəbi", sovet hakimiyyəti illərində isə "sovet əmək məktəbi" adlandırılmış müasir Azərbaycan məktəbinin sələfləridir...

Burada bir tarixi məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi: Qənizadənin xalq maarifi sahəsində xidmətləri onu Rusiya müsəlmanları və Yaxın Şərqdə məşhurlaşdırmışdı. Rəsmi hökumət dairələri və pedaqoji ictimaiyyət onu görkəmli maarif

xadimi kimi qəbul edir və təqdir edirdi. Hesab edirik ki, bu etiraf və etimadın parlaq nümunəsi kimi 1901-ci ildə Bakıda çəkilmiş müsəlman müəllimlərinin bir qrupunun təmsil olunduğu bir foto bu baxımdan çox ibarətimiz və qiymətlidir. Fotoda Azərbaycanın fonunda yoğun gövdəli, iri və qüvvətli budaqları olan ağac təsvir edilir. Onun budaqlarında əsrin tanınmış müəllimlərinin, gövdəsində isə Sultan Məcid Qənizadənin şəkli həkk edilmiş. Bununla da fotoda dövrün maarif xadimləri arasında böyük maarifçinin müstəsna nüfuzu və rolu simvolizə olunmuşdur...

Böyük maarifçi Qənizadənin yeni tipli "rus-müsəlman" məktəbləri sahəsində qazandığı uğurlar, pedaqoji ictimaiyyət və xalq arasındakı böyük nüfuzu nəzərə alınaraq o, 1905-ci ilin avqustunda Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin edildi. Bu vəzifədə də, Azərbaycan xalqına layəqətlə xidmət edən Qənizadə seminariyaya azərbaycanlı gənclərin qəbulunun artırılmasına nail oldu. Bu məqsədlə Bakı müəllimlərini, xüsusən də, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətində geniş istifadə etməyə başladı. Bu vəzifəyə müfəttiş təyin olunmuş ilk azərbaycanlı olan Sultan Məcid Qənizadə isə seminariyanın direktoru Miropoyev (Miropoyev) arasında buna görə ədavət başlandı. Qənizadə ona qarşı yönələn mənfi münasibətə heç vaxt dözməmiş və rəhbərliyə qarşı açıq mübarizəyə başlamışdı. Qənizadədən Qafqaz Təhsil Dairəsinə gizli donoslar yazan Miropoyevin sonuncu rəsmi təqdimatı arasında Sultan Məcid Qənizadə 1908-ci ildə vəzifəsindən azad edilir. Bu ədalətsizliyə dözməyən Sultan Məcid Qənizadə Qafqaz Təhsil Dairəsinin poçetli ilə görüşür. Məsələnin mahiyyəti və səbəbləri poçetlə izah olu-

nur. Nəticədə poçetli öz qərarını dəyişmək məcburiyyətində qalır və Sultan Məcid Qənizadəyə yerində qalib işləmək təklif olunur. Lakin o, Miropoyevlə aralarında yaranan narazılıq şəraitində seminariyada işləməkdən imtina edir. Bunu nəzərə alan poçetli Sultan Məcid Qənizadəni öz xəşişi ilə inspektorluqdan azad edərək daha böyük vəzifəyə-Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin 2-ci rayonu üzrə inspektor vəzifəsinə təyin edir. Bu da tarixi faktdır ki, Sultan Məcid Qənizadə xalq məktəblərinin inspektorluğu vəzifəsinə təyin edilən ilk azərbaycanlı idi. Deməli, bu böyük maarifçi digər vəzifələrdə olduğu kimi burada da ilkinliyi qoruyub saxlamışdı. Onu da deyək ki, Sultan Məcid Qənizadənin inspektor kimi nəzarət etdiyi əraziyə Bakı və onun ətrafındakı bütün məktəblər, Şamaxı, Quba və Göyçay qəzalarının təhsil ocaqları daxil idi. Maraqlıdır ki, o, Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəblərinin inspektor vəzifəsinə təyin olunanda (1908-ci il avqust) Firdun bəy Köçərlini öz yerinə Azərbaycan şöbəsinə müfəttiş, keçmiş məktəb yoldaşı Mirzə Ələkbər Sabiri isə Firdun bəyin yerinə seminariyaya ana dili və şəriət müəllimi təyin etməmək istəyə də, Miropoyev və onun həvadarları bu ideyanın gerçəkləşməsinə imkan verməmişdilər. Bu hadisələr böyük maarifçinin 1930-cu illərdə qələmə aldığı "Sabir haqqında kiçik bir xatirə" adlı məmura əsərində ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır...

1917-ci ildə fevral çevrilişindən sonra Zaqafqaziya Komissarlığının qərarı ilə Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin naziri (direktor) vəzifəsinə təyin edilən, 1918-ci ildə Bakı Kommunası qurulanaq həmin vəzifədə çalışan Sultan Məcid Qənizadə

Rusiya baş verən siyasi proseslərdən sonra aktiv siyasi fəaliyyətə qoşulur. O, həmin ildə "İttihad-Rusiya müsləmanlığı" partiyasının qurucularından biri və təmsilçisi kimi əvvəlcə Zaqafqaziya səyminin, sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulunda iştirak etmiş, ilk milli dövlətin quruluculuq işlərində və parlament iclaslarında fəal iştirak etmişdir. S.M.Qənizadə 1919-cu ilin avqustunda Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sədrinin müavini seçilmiş, bir sıra tələyüklü qanunların qəbulunda parlament iclaslarına sədrlik etmişdir. Qısa müddət Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi 2-ci hökumət kabinasında Dövlət nəzarəti naziri vəzifəsini də tutmuşdur. Parlamentdə müxalifətdə olan "İttihad" partiyasının təmsilçisi kimi iqtidarda olan "Müsavat" liderlərinə xüsusən də, keçmiş şagirdi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qarşı kəskin tənqidi mövqeyi ilə seçilmiş, sonralar qələmə aldığı "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatirətim" əsərində Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi.

1920-ci ildə 27 Aprel çevrilişi zamanı bolşeviklərin tərəfinə keçən Sultan Məcid Qənizadə "Kommunist" qəzetinin 5 may 1920-ci il tarixli nömrəsində sovet hökumətinin platformasını qəbul etdiyini bildirən bəyanatla çıxış etmişdi. Yeni hökumətin başçısı Nəriman Nərimanovla dostluğu bu böyük maarifçini bolşeviklərin sovet hakimiyyətinin ilk illərində "İttihad" partiyasının üzvlərinə qarşı yönəldən dahişətli repressiyalardan xilas etmişdi. Yeri gəlmişkən, bir tarixi məqamı yada salmaq faydalı olardı. Bəllidir ki, Sultan Məcid Tiflisdə təhsil aldığı illərdə Nərimanovla tanış olmuş, bu tanışlıq əbədi dostluğa çevrilmişdi. 1891-ci ildə Bakıya gələn Nərimanov burada Sultan Məcid və

Həbib bəyin qayğısı ilə əhatə olunmuş, xüsusi "rus-müsləman" məktəbinin bir otağı onun üçün mənzil kimi ayrılmış, məktəbdə işlə təmin olunmuşdu. Bu qayğı sonrakı illərdə Nərimanov ailəsi Bakıya köçdükdən sonra da davam etmişdi. Sonralar Sultan Məcidin təşəbbüsü və Nərimanovun rəhbərliyi ilə Bakıda ziyalılar özəyi, kitabxana və qiraətxana da təşkil edilmişdi. Bu cür dostluq və əməkdaş Nərimanovun ölümünə qədər davam etmişdi...

Bu münasibəti unutmayan Nərimanovun köməkliyi və himayəsi ilə 1920-25 - ci illərdə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında dərslik və sinifdənkənar oxu materialı hazırlayan şəbənənin müdiri vəzifəsində çalışan Sultan Məcid Qənizadə bu illərdə aparılan dərslik islahatına rəhbərlik etmişdir. Nərimanovun ölümündən sonra Maarif Komissarlığından uzaqlaşdırılan Sultan Məcid Qənizadə bir müddət Bakı şəhər Xalq Maarifi İdarəsində inspektor, bir sıra texnikumlarda pedaqoji təcrübə rəhbəri kimi çalışmış, ömrünün son illərində Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası) dərs demişdir. Lakin bu illərdə Damokl qılıncı hər zaman Sultan Məcid Qənizadənin başı üzərində asılı olmuş, məənəvi təzyiq və təhdidlər onu qarabara izləmişdir. Nəhayət, 1937-ci ildə əski "Cümhuriyyətçilər" və milli ziyalılara qarşı başlanan "qırmızı terror" dalğası Sultan Məcid Qənizadədən də yan ötməmiş və o, kommunist rejiminin repressiya qurbanlarından biri kimi güllələnmiş, 1956-ci ildə ona bəraət verilmişdir.

Sultan Məcid Qənizadə milli maarif və mədəniyyət tariximizə çox zəngin bir irs qoyub getmişdir. O, böyük maarifçi olmaqla yanaşı, görkəmli dilçi metodist alim, tanınmış ədəb və müəllim kimi də maarif və ədəbiyyat tarixində iz qoymuş

şəxsiyyətlərdən biridir. Onun elmi, pedaqoji və ədəbi irsi içərisində "Məktubəti - Şeyda bəy Şirvani" romanı müstəsna yer tutur. Elmi və tədris-metodik əsərlərinə Azərbaycan, rus və fars dillərinin tədrisindən ötrü yazdığı 2 cildlik "İstilah-i Azərbaycan", "Rus dilinin müəllimi" ("Samouçitel ruskoqo yazıka"), "Kilidi ədəbiyyat" (Əlisgəndər Cəfərzadə ilə birlikdə), "Əlifbaya müthərriki" ("Kəsmə əlifba") dərsliklərini, "Lügəti-rusi və türki", "Lügəti-türki və rusi" lügətlərini misal göstərmək olar. Sultan Məcid Qənizadənin Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr olunan "İstilah-i Azərbaycan" dərsliyi 1890-cı ildən 1922 -ci ilədək 6 dəfə böyük tirajla çap olunmuş, Azərbaycan məktəbinə 30 ildən çox layəqətli xidmət etmişdir. Eyni sözləri onun rusca -azərbaycanca lügətləri haqqında da demək olar.

Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük maarifçi, söz, fikir və əməl adamı, dilçi metodist alim, tanınmış ədəb və ictimai-siyasi xadim idi. Onun haqq dünyasına qovuşmasından 73 ildən artıq vaxt ötsə də, o, əsərlərində, əməllərində və parlaq ideyalarında bu gün də yaşayır. Əsərləri çap edilib, haqqında araşdırmalar aparılıb, adı Şamaxı şəhər I nömrəli tam orta məktəbə verilib, ən başlıcası isə təmiz adı özüne qaytarılıb, böyük milli ideyaları ölkəmizdə həyata keçirilib. Həsab edirik ki, nəçə ki Azərbaycanın zəngin məktəb və pedaqoji fikir tarixi, qədim ədəbiyyatı var, deməli, Azərbaycanda müasir məktəb hərəkatının banisi və misilsiz carçısı, böyük maarifçi Sultan Məcid Qənizadənin də adı və əməlləri hər zaman yaşayacaqdır.

M.Марданов,
А.Кулиев

Выдающийся деятель просвещения: Султан Меджид Ганизаде Резюме

В статье подчеркивается, что будучий великим просветителем Азербайджанского народа в конце XIX в начале XX века и языковедом методистом Султан Меджид Ганизаде, также считается основоположником современного школьного движения в нашей стране. Рассказывается о его бесценных заслугах в возрождении и самосознании народа, в возвышении культуры и просвещения, в создании и увеличении школ современного типа, в подготовке педагогических кадров, в формировании системы просвещения и в создании некоторых учебников на родном языке.

M. Mardanov,
A. Guliyev

Outstanding Educationist: Sultan Macid Ganizadeh

Summary

In this article it is emphasized that great linguist methodist and scientist of Azerbaijan Sultan Macid Ganizadeh became the founder of national school movement at the beginning of XIX and at the end of XX century. It is noted that he did his best to enhance national rebirth, education and culture of the people, established modern schools, prepared national teacher staff, formulated education system and compiled a number of text books in Azerbaijan language.